

CSÁKI ÉVA

Középmongol eredetű jövevényszavak
a kazáni tatárban¹

A volgai-kipcsak - mongol érintkezések kezdete a XIII. sz. első felére tehető. A közvetlen mongol nyelvi hatás rövid ideig tarthatott, de valószínű, hogy a XV. sz. végéig kölcsönöztek mongol jövevényt a volgai-kipcsak nyelvek.

A közép-mongol nyelvállapot rekonstrukciójához segítséget nyújt annak a földterítése, hogy a páratlan gyorsasággal létrejött Dzsingiszida birodalommal kapcsolatba került népek nyelve milyen mértékben és hogyan alakult át a mongol hódítás idején. E kérdés vizsgálatának egyik lehetséges módja a közép-mongol jövevényt kutató.

Tanulmányok foglalkoznak a koreai², mandzsu³, karaim⁴, jakut⁵, kun⁶, ujjperzsa⁷, csuvas⁸, szibériai török⁹, oszmán török¹⁰, baskir¹¹ nyelvek közép-mongol jövevényt-vaival.

Megállapította Ligeti a mongol-kori török nyelveket ért mongol nyelvi hatást illetően, hogy a mongolok székhelyétől északi és nyugati irányba távolodva fokozatosan csökken, ám még a Volga-vidéken is kimutatható.¹² Vizsgálatai azt igazolják, hogy a nyugatabbra és északabbra eső török nyelvek mongol elemei között egyre kevesebb a közvetlenül átvett jövevényt, a legtöbbször más nyelv közvetítésével kerültek oda ezek a "vándorszók". Idesorolja a baskir, balkár, kumük, kezáni tatár, oszmán török, krimi tatár és a csuvas nyelv mongol eredetű szavait.

Räsänen¹³, Poppe¹⁴, és Róna-Tas¹⁵ tatár közvetítésük tart néhány szót, mely végső fokon közép-mongol eredetű a csuvasban. Faseev¹⁶ a tatár nyelv mongol elemeiről szólva történeti, lexikai, etimológiai problémát lát és nem különíti el a korábbi átvételektől a mongol-koriakat.

Burganova¹⁷ a tatár növénynevek, Ahmetjanov¹⁸ a tatár, Aznagulov¹⁹ a baskir rokonsági terminusok közt talált néhány mongol eredetűt is. Ahmetjanov²⁰ általában is megvizsgálta a tatár nyelv mongol jövevényszavait. Megállapította, hogy mintegy száz mongol jövevényszó van a tatárban, de ezeknek többsége megvan más török nyelvben is. Van a száz között olyan is, mely jellemzően csak a tatárban van meg, ezek közül fel is sorol néhányat. Vannak olyanok, melyek csak a nyelvjárásokban fordulnak elő, és olyanok is, melyek valószínűleg tatár közvetítéssel mentek tovább a csuvasba. Kiekbav²¹ a baskir nyelv szókészletének az eredetét vizsgálta meg. Megállapította, hogy bizonyos mongol jövevényszók a baskirban és a tatárban is csak egy-egy elszigetelt nyelvjárásban fordulnak elő. Ezeket egymástól kölcsönzött szavaknak tartja.

Poppe előbb említett cikkében a tatár közvetítésű közép-mongol jövevényszóknak két kronológiai rétegét különíti el egymástól a csuvasban. Kritériumnak a csuvas a > u zártabbá válást adta meg a korábbi réteg leválasztásához.²² A narat esetleg egy később átadott tatár közvetítésű mongol szó lehet a csuvasban, mert itt az a megőrződött. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a közvetett kölcsönzés útján szerzett jövevényszó esetleg sokkal később jut el az átvevő nyelvhez /itt a csuvashoz/, mint a közvetítő nyelvhez /adott esetben a tatárhoz/.

Az itt felsorolt tanulmányok ismeretében felmerül a kérdés: volt-e jövevényszó kölcsönzés a közép-mongolból a Volga-vidéken, és ha igen, akkor mi volt a kölcsönzés iránya. Szakvezető tanárom Róna-Tas András irányításával olyan hangtani, jelentéstani és művelődéstörténeti kritériumokat kerestem, amelyek segítségével közép-mongol eredetű jövevényszavak mutathatók ki a kazáni tatár nyelvben.

1. Hangtani kritériumok

- a. d-, /feltéve, hogy a szó nem oguz/
pl. KMo: delbege ~ VK: dilbegä
- d-, -d, /ha nem másodlagosan zöngésült -t-, -t -
ből/
pl. KMo: bödene ~ VK: büdänä,
- b. m-, /ha nem másodlagos egy nazális előtti b-ből,
vagy r-ből²³/
pl. KMo: maqalat ~ VK: malaxai
- c. n-, pl. KMo: narad ~ VK: narat
- d. A kétszótag, pluszvokális, nem első szótagi -o-,
-ö-, -i-, -ü-, -u- is idevehető, ha a többi kritérium
is közép mongol eredetre vall.

2. Etimológiai kritérium

Ha a közép mongolban előfordul egy alapszó és képzett alakjai, a tatárban viszont csak egy képzett alakja van meg a szónak, és hiányzik az alapszó, meg a képző, úgy azt a tatárban közép mongol jövevényszónak tekintjük.
pl. KMo: narad ~ VK: narat

3. Jelentéstani kritérium

Ha egy szónak a közép mongolban igen nagy jelentésbokra ismeretes, míg a szabályos tatár megfelelőjének csak egy speciális jelentése van, akkor valószínű, hogy a szó a tatárban közép mongol jövevényszó.

pl. IrMo: bolju-a/n/ 'stipulation, agreement,
appointed time' /L/

VK: buljal 'dogovor o srokah svad'by' /tata/

/Minden esetben figyelembe kell venni, hogy a jelentés szükülése egyaránt lehetséges mindkét nyelvben, s nem mindig ismert a jelentés változásának az iránya./

4. A szinonimák érve

Ha a tatárban két szót is használnak ugyanakkor a dolognak az elnevezésére, és ezek közül csak az egyik van meg a közép-mongolban, akkor valószínű, hogy ez a szó a közép-mongolból kölcsönzött jövevényszó a tatárban.

pl. KMo: abra- 'megment, megőriz'

VK: abra-, sakla- 'id.'

5. Művelődéstörténeti kritérium²⁴

A tatárban és a közép-mongolban a lótarítás, a sólymászás, valamint a szerzett rokonság terminológiájában sok az egyezés. Minthogy ezek a szavak a mongoloknál speciálisan kialakult, más népektől eltérő lótarítás, sólymászás ill. rokonsági szervezet szavai, a tatárban közép-mongol jövevényszóknak tekintendők.

pl. KMo: küren 'sötétbarna ló' ~ VK: körän 'id.'

KMo: čilbur 'sólyomtartó szij' ~ VK: čilbir
'láncocská'

KMo: baĵa 'a nővér férje' ~ VK: baĵa 'id.'

A volgai kipcsak nyelvekbe átment közép-mongol jövevényszók vizsgálata során sokféle kérdés fölmerül,
pl.:

- A növény- és állatnevek mennyiben teszik lehetővé, ill. járulnak hozzá az érintkezés lokalizálásához?

- Az államigazgatás, az adminisztráció és a hadszervezet terminológiája alapján milyen képet kapunk a szubsztrátumról?
- A rokonságot jelölő szavak és a házassági szokások terminusai milyen néprajzi leírást tesznek lehetővé?
- A lótarítás és a sólymászati szavai milyen művelődéstörténeti tényeket világítanak meg?
- Mennyiben teszik lehetővé ezek az adatok a közép-mongol nyelvállapot rekonstrukcióját?
- A tatár nyelvtörténet szempontjából milyen tanulságok vonhatók le a közép-mongol jövevényszók alapján?

Ez utóbbi kérdést próbálom megválaszolni, pontosabban azt, hogy a tatár első és második szótagi magánhangzók történetéhez milyen kronológiai megállapításokat tesz lehetővé a közép-mongol jövevényszók vizsgálata?

A kazáni tatár nyelv által kölcsönzött közép-mongol jövevényszók bemutatásra kerülő listája nem végleges. A biztosan idesorolható mintegy ötven szón kívül van még majdnem ugyanannyi, melyek közép-mongol eredetűek is lehetnek a kazáni tatárban, de az eddig összegyűjtött adatokból erre vonatkozóan még nem látom elegendőnek a bizonyítékot.

1. tat: abra- 'zašišat' /tatR/ < KMo: abura- 'helfen, retten' /H/, 'secourir, sauver' /LHY/, abura/n/- 'to save' /HpP/

A mongolban van a szónak etimológiája. Mongol eredetéről ír Poppe /v.ö. PCC 334/, Róna-Tas /KEJCS 81/, Sevortján²⁵, és Räsänen /REW 2/.

2. tat: arča 'drevovidnyj možživel'nik' /tat/ < KMo:
arči 'Cypresse' /H/, arča 'génévrier' /LHy/, arči
'možživel'nik' /MA/

Jelentéstani kritérium van a szón. Mongol eredetéről ld. Clauson etimológiai szótárát²⁶, és Räsänenét /REW 24/. Doerfer ellenvéleményét ld. TMEN II 448.

3. tat: arči-, ärče- 'čistit', očiščat' /tat/ < KMo:
arči- 'wischen' /H/, arčiba altan 'očistil zolota'
/MA/

Valószínűleg összefügg az előző szóval. Mongol eredetűnek tartja a szót Räsänen /REW 24/.

4. tat: asara- 'soderžat', vospotyvat'' /tat/ < KMo:
asara- 'protéger, alder' /LHy/, asarayul 'to let
save, keep, permit, care for' /HpP/, asarba 'hranil'
/IMI/

Mongol eredetűnek tartja a szót Poppe /v.ö. PCC 334/, Doerfer /op.cit./, Jegorov²⁷, Räsänen /REW 29/, és Róna-Tas /KEJCS 133/. Sevortján török jövevényszónak tartja a csuvasban.

5. tat: bagana 'stolb, kolonna, stolbec' /tat/ < KMo:
²⁸bayana 'id.' IrMo: bayana 'kruglyj stolb', derevko, na kotorom' opiraetsja jurta ili palatka; kolonna...' /Kow/

Zajaczkowski /MEKS/, és Clauson²⁸ ír a szó mongol eredetéről. Jegorov töröknek véli, de megadott etimológiája nehézségekbe ütközik.

6. tat: baj̄a 'svojak' /tat/ < KMo: baj̄a 'le maris de soeurs' /LHy/

Mongol eredetéről irt Bazilhan²⁹, és Räsänen /ld. REW 54/.

7. tat: biyäl̄äy 'varežki' /tat/ < KMo: begelei, be'elei 'id.' /VI/³⁰

Mongol eredetűnek tartja a szót Radloff, Ramstedt, Ligeti, egyaránt a behli, vagy bähli alakot tartják átadó alaknak. Räsänen is mongol eredetűnek jelöli a szót számos török nyelvben /REW 67/.

8. tat: birän 'milaja' /tata/³¹ < KMo: berigen, bergen 'Schwägerin' /H/, bärgän / bärigän 'femme du frère aîné' /LHy/

Mongol eredetéről ld. Doerfer TMEN I. 209., és Räsänen /REW 71/.

9. tat: böldörkä 'petlja na knutovišče knuta' /tatDS/ < KMo: ³²büldürge, IrMo: bögeldürge 'remennaja petelka u nagajki' /Kow/

Mongol jövevényszónak tartja a csuvasban Róna-Tas /KEJCS 84/, a kazahban Räsänen /REW 92/. Poppe török jövevényszónak tartja a csuvasban.

10. tat: bul̄jal 'srok' /tatP/ < KMo: bol̄jal 'Verabredung' /H/, bol̄jal 'srok' /MA/

Mongol eredetéről ld. Räsänen /ČIČ^X 184/, Róna-Tas /KEJCS 82/, Poppe /Pcsuv/ cikkét.

11. tat: buran 'metel' /tat/ < KMo: boro'an 'Schneesturm' /H/

Mongol eredetűnek magyarázza a szót Doerfer /TMEN I. 219/, Räsänen /REW 80/.

12. tat: burli 'čalyj' /tat/< KMo: būrul 'sedoj' /MA/

A szó mongol eredetéről irt Róna-Tas /KEJCS 133/, Räsänen /REW 89/.

13. tat: busaga 'porog, perebor' /tat/ < KMo: bosoga 'Türschwelle, Türauslaß' /H/, bosoga 'seuil de porte' /LHy/

Mongol eredetűnek tartja Zajaczkowski /MEKS/, Doerfer /TMEN I 227/, Poppe, Róna-Tas /KEJCS/ és Räsänen /REW 81/

14. tat: büdänä 'perepel' /tat/ < KMo: bödene 'caille' /LHy/, bödene 'id.' /VI/

A szó mongol eredetéről ld. Zajaczkowski /MEKS/, Doerfer /TMEN I 218/, Räsänen /CLC 182/, Róna-Tas /KEJCS 84/ és Räsänen /REW 82/.

15. tat: bütäkä 'želudok /u ptic/' /tat/ < KMo: *bötege IrMo: betegey 'pticij zob' /Kow/

Más török nyelvek is kölcsönözték a szót mongolból /v.ö. REW 84/.

16. tat: čaptar 'igrenevyj, igrenyj' /tat/ < KMo: čabdar morin 'igrenevyj kon'' /MA/

Mongol etimológiáját Róna-Tas megadta /ld. KEJCS 85/, hasonlóképpen mongol eredetűnek mondta a szót Räsänen /REW 94/.

17. tat: čibär 'krasyvij, horošenkij' /tat/ < KMo: čeber 'krasnorečivo' /MA/

Mongol eredetéről ld. Zajaczkowski /MEKS/, Poppe /PCC 335/.

18. tat: čida- 'terpet, vyterpet' /tat/ < KMo: čida- 'können' /H/

Mongol jövevénytárszóként más nyelvekbe is átkerült; Zajaczkowski /MEKS/, Doerfer /TMEN I 316/, Róna-Tas /KEJCS 85/ tárgyalja.

19. tat: čilbir 'cep, cepočka' /tat/ < KMo: čilbur 'Trensenriemen, Halfterriemen' /H/, čilbur /čilbūr/ 'renes d'une bride, longe' /LHy/, čulbur 'bride' /VI/

Tárgyalja a szót Ligeti /VI/ és Jegorov /JeE/ is. Számos török nyelv kölcsönözte, v.ö. Räsänen /REW 108/.

20. tat: čiray 'oblik, lico, fizionomija' /tat/ < KMo: čirai 'Farbe, Aussehen, Miene' /H/, čirai 'visage, face, figure' /LHy/, čirai 'lico' /MA/

A legkorábbi török adat a Codex Cumanicusból ismert, Poppe mongol jövevénytárszóként tárgyalja /PCC 335/.

21. tat: dilbegä 'vožža' /tat/ < KMo: *delbege 'id.'
IrMo: delbeg 'rein' /L/

Mongol eredetűnek mondja a szót Róna-Tas /KEJCS 86/,
Jegorov /JeE 251/, Räsänen /REW 471/.

22. tat: dim 'ugovarivanije, uveščevanije' /tat/ < KMo:
*dem 'id.', IrMo: dem 'aid, help, assistance' /L/

Ahmetjanov úgy látta, hogy jellegzetesen a tatárban
meglévő közép-mongol jövevényszó /op. cit. p. 120/.
Az átvevő nyelvek csoportját kiegészítette Räsänen
/REW 135/ és Róna-Tas /KEJCS 86/.

23. tat: dimči 'svat ili sveha' /tatAhm/ < KMo: *demči
IrMo: demči 'business manager /a lama/ in a monas-
tery' /L/

Lehetséges, hogy az előbb tárgyalt dim szóból képez-
ték párhuzamosan a mongol és a tatár nyelvben.

24. tat: dilänä 'bojaryšnik' /tat/ < KMo: *dolana 'id.'
doluyana 'Hawthorne' /L/

Benzing javaslatára Doerfer tárgyalja mongol jöve-
vényszóként a perzsában /TMEN IV 315/.

25. tat: yauči 'svat' /tat/ < KMo: *ja'uči 'id.'
IrMo: javuči 'matchmaker, go-between' /L/

A szónak van mongol etimológiája, ld. KEJCS 126.

26. tat: kabirga 'rebro' /tat/ < KMo: qabirya 'bok'
/MA/ qabirqa, qabirqar 'Rippe' /H/, qabirqa 'id.'
/LP/, xabirxa 'côte' /LHy/

Már a Codex Cumanicusban is megvan, ld. LCC. Mongol jövevényszó a perzsában, /TMEN I 392/, sok török nyelvben /REW 216/.

27. tat: kayči 'nožnicy' /tat/ < KMo: qayiči 'ciseaux'
/LHy/

Jegorov perzsa eredetűnek magyarázta a mongol szót - tévesen. Doerfer a perzsa nyelv mongol elemei közé sorolta /TMEN I 448/. Róna-Tas az etimológiáját is megadta a mongol szónak /KEJCS 130/. Räsänen mongol eredetűnek tartja /REW 221/.

28. tat: karagay 'listvennica' /tat/ < KMo: *qarayay
'id.' IrMo: qaryu 'larch tree' /L/

Mongol jövevényszó a perzsában /ld. TMEN I 406/, Ahmetjanov szerint üzbég közvetítésű a tatárban. Räsänen is mongol eredetű szónak tartja /CLC 135/.

29. tat: karavil 'karaul, ohrána, straža' /tat/ < KMo: qara'ul 'Späker, Patronille' /H/, qari'ul 'faire revenir' /LHy/

Doerfer azt írja, hogy török jövevényszó a mongolban, de a mongol időkig nem volt aktív /TMEN I 399/. Räsänen megállapította, hogy a csuvasban közvetlen átvétel a mongolból /ČLČ 171/. Ugyanezen a véleményen van Róna-Tas is /KEJCS 131/, Poppe ellenvéleménye: a csuvasba tatár közvetítéssel jutott a szó /Pcsuv/.

30. tat: karčiga 'jastreb' /tat/ < KMo: garčiqai 'brauner Falke' /H/, garčiyai 'faucon' /LHy/, garčaqai 'Falke' /LP/, garciya 'jastreb' /MA/

Már a Codex Cumanicusban mongol eredetűnek jelölte Grønbech /LCC/. Hasonló véleményt képvisel Róna-Tas /op. cit/ és Poppe, valamint Räsänen /REW 237/.

31. tat: karu 'vozraženie' /tat/ < KMo: qari'u 'zurück, /in/ Vergeltung, in Antwort' /H/ qari'u 'otvet' /MA/

Mongol eredetű a perzsában /TMEN I 380/ a csuvasban, jakutban /Klimovič³²/.

32. tat: kinät, kinättän 'vdrug, vnezapno' /tat/ < KMo: genet 'unversehens, ahnungslos' /H/, genete 'plötzlich, unerwartet' /H/, genete 'vnezapno' /MA/

A szó mongol eredetéről irt Zajaczkowski/MEKS/, Poppe /PCC 336/, Räsänen /REW 252/.

33. tat: kirpak, kirpak kar 'poroša, pervyj sneg' /tat/ < KMo: *qir/a/mag 'id.' IrMo: kiramay 'nev-fallen snow, first snow' /L/

Ramstedt egyeztetette szótárban a mongol alakot a tat. qirpaq szóval. /v.ö. kalm. 232/

34. tat: kodok / kozik 'kolodec' /tat/ < KMo: quduh 'Brunnen' /H/ quduq 'kolodec' /MA/ quduy 'id.' /IMI/

Mongol eredetű a karaimban /MEKS/, minden valószínűség szerint török a mongolban és egy visszakölcsönzéssel van dolgunk. /ld. TMEN I 395/, Clauson op.cit. 598.

35. tat: körän 'buryj, burováto-koricnevyj' /tat/ < KMo: *küren 'id.' IrMo: küreng '/dark/ bröwn, maroon /esp. of fur/' /L/

Számos török nyelvben és a perzsában is mongol eredetű /v.ö. TMEN I 463, REW 310/.

36. tat: koda 'kum, svat /otec i rodstvennik ženiha po otnoseniju k Föditeljam i rodstvennikam nevesty/' /tat/ < KMo: quda 'Schwager' /H/, quda 'les duex familles alliées entre eux par le mariage de leurs enfants' /LHy/

Mongolból kölcsönözte a perzsa /TMEN I 423/, a kazah /Bazilhan op. cit/, a csuvas /KEJCS 131/, és több más török nyelv /REW 296/.

37. tat: makta- 'hvalit, pohvalit' /tat/ < KMo: maqta- 'hvalit' /MA/, maqta- 'vanter, se vanter, louer /LHy/

Már a Codex Cumanicusban mongol jövevényszó volt, /v.ö. PCC 336/. Zajaczkowski hasonló véleményen van /MEKS/.

38. tat: malaxay 'eine Mütze mit Ohrdeckel' /tatB/ < KMo: maqalai 'Hut, Mütze, Kappe' /H/, maqalai 'šapka' /MA/, maḡala 'id.' /IMI/

A szó mongol eredetű /ld. IMCS 84/, de nem lehet kizárni az orosz közvetítést /KEJCS 126/.

39. tat: mangay 'lob, lobnyj' /tat/ < KMo: manglai
'Stirn, Vorhut, Spitze der Maschtruppe' /H/, manlai
'id.' /LHy/, manla 'id.' /IMM/

Mongol eredető a Codex Cumanicusban /PCC 336/, a perzsa /TMEN I 501/, cseremisiz /ČLČ 188/ és számos török nyelvben /REW 327/.

40. tat: märgän 'ohotnik' /tatč/ < KMo: märgän 'habile,
universellement habile' /LHy/, mergen 'wise, sagacious'
/HpP/

Mongolból kölcsönözte a szót sok török nyelv, ld. TMEN I 498, REW 335. Targyalja az említett munkájában Róna-Tas /KEJCS 127/ és Poppe /Pcsuv/

41. tat: mokit 'glupyj' /tat/ < KMo: *moqa 'id.' moqadag
'qui n'est pas pointu, qui n'est pas aigu, qui ne coupe pas' /LHy/, moqadag 'tupoj' /MA/

A Codex Cumanicusban is mongol eredetű a szó, beke-
rült a perzsába /TMEN I 509-510/, a csuvasban kip-
csak közvetítésű /KEJCS 128/. Mongol jövevényszó
több török nyelvben /REW 340/

42. tat: muyil '/dial./ čeremuha' /tat/ < KMo: *moyil
'id.', moyilsun 'eine Frucht' /H/

A nyugatszibériai tatár nyelvjárásban is mongol jö-
vevényszó, Ahatov tárgyalja³³. Räsänen véleménye sze-
rint a szó megvan a kirgizben, kazahban, mandzsuban
is /REW 340/.

43. tat: narat 'sosna' /tat/ < KMo: [Ⓢ]narad 'id.', narasun 'pin, sapin' /lHy/

A szó mongol eredetéről irt Róna-Tas /KEJCS 128/, Burganova /op. cit/, Ahatov /op. cit./.

44. tat: nik 'krepkyj, tvjordyj' /tat/ < KMo: [Ⓢ]niy 'id.' IrMo: niy 'solid/ly/', dense/ly/' /L/

Mongol eredetéről irt Jegorov /JeE 138/, Räsänen /ČLČ 47/ és Róna-Tas /KEJCS 129/

45. tat: nökör 'tovarišč ženiha soprovoždajuščij ego k neveste v pervuju bračnuju noč'' /tatAzn/ < KMo: nökör 'Gefährte Freund, Kamerad' /H/, nökör 'id.' /lHy/, nöker 'drug' /MA/, nökör 'id.' /IMI/, nökär 'id.' /IMM/, nöker 'id.' /VI/

A volgai kipcsak nyelvekben mongol eredetű szó megvan a baskirban is üner alakban³⁴. A déli és keleti tatár nyelvjárásokban a nögär és mögär alakok párhuzamosan élnek. Megvan a szó a perzsában is, de nem világos, hogy onnét kölcsönözte-e a mongol, vagy fordítva /IMM 152/. A szó további irodalmát ld. KEJCS 129.

46. tat: nukta 'nedouzdok' /tat/ < KMo: noqta 'Halfter' /LP/, noxta 'id.' /MA/

Nagy területen elterjedt a szó, sok nyelv kölcsönözte a mongolból: kun /PCC 336/, perzsa /TMEN I 517/, csuvas /JeE 138, KEJCS 129/, kazah /Bazilhan op. cit./, ld. még REW 354.

47. tat: seläüsen 'rys' /tat/ < KMo: šilä'ülsün 'lynx'
/LHy/

Räsänen mongol jövevényyszónak tartja sok török nyelvben /REW 421/. Ligeti összekötötte a csuvas és mongol 'hiuz' jelentésű szavakat.

48. tat: siltau 'povod, predlog, otgovorka' /tat/ < KMo: šilta'a/n/ 'Ursache' /H/, šiltan /šiltān/ 'cause, motif' /LHy/, šiltaq 'predlog' /MA/

Mongol jövevényyszó már a Codex Cumanicusban, v.ö. KEJCS 132, MEKS. Räsänen is mongol eredetűnek jelölte /REW 416/.

49. tat: sukir 'slepoj' /tat/ < KMo: saqor 'blind' /H/,

Mongol jövevényyszó a karaimban /MEKS/, a kunban /PCC 338/ és sok török nyelvben /REW 426/, /OMK 305/.

50. tat: tapkir 'raz' /tat/ < KMo: dabqur 'doppelt' /H/

Ramstedt kalmük szótárában jelöli, hogy a kaz.tat. nyelv kölcsönözte a mongol szót /v.ö. kalm.80./.

51. tat: tasma 'lenta, lentočka' /tat/ < KMo: tasma 'remen' /MA/

Doerfer mongol eredetűnek tartja /TMEN I 245/.

52. tat: uram 'ulica' /tat/ < KMo: horim/horum/ 'Seitenweg, Nebenweg' /H/

Róna-Tas megállapította, hogy a mongol szó összefügg a török oruq-kal /KEJCS 125/. Räsänen mongol jövevényezésnek jelöli /REW 364/.

A közép mongol eredetű jövevénytörök magánhangzói
a kazáni tatárban

1. Teljes képzési nyílt magánhangzók

a-, -a-, -a Minden esetben /4 szókezdő, 15 első szótagi, 11 szóvégi helyzet/ megőrződött az átadó KMo szó a-ja.

ä-, -ä- Egyetlen esetben fordul elő, hogy KMo a-szókezdőnek a helyén ä-t találunk a tatárban, /KMo arči- > tat. ärce-/ ez valószínűleg másodlagosan palatizálódott a tatárban. További egy példa van arra, hogy első szótagi tatár ä-t találunk KMo jövevénytörökben:

märgän < mergen.

Nem első szótagban -ä- t találunk a KMo do-lana palatizálódott tatár megfelelőjében. Minden más esetben /10 szóban/ KMo -e-, -e helyén áll -ä-, -ä a tatárban.

2. Teljes képzésű zárt magánhangzók

-u-, -u Első szótagban KMo -o- helyén áll a következő szavakban: bulčal, buran, busaga, muyil, nukta, sukir, uram.

Nem első szótagban is előfordul KMo jövevénytörökben: yauči, karu, siltau - mindhárom esetben eredeti két szótag helyén.

-ü- Az -u-hoz hasonlóan zártabbá vált, KMo -ö- helyén áll első szótagban, nem elsőben pedig KMo kétszótag helyén fordul elő.

-i- ld. biyäläy, birän, čibär, dilbegä, dim, dimči, kinät, kinättän - szavakban. Minden esetben KMo -e- helyén áll, csak első szótagban fordul elő.

3. Redukáltak

- o- Eredeti török szavakban ez is, mint az i, ü, u, ö csak első szótagban fordul elő. A KMo jövevényszavakban u-ra megy vissza. Egy példa van nem első szótagi -o-ra, a kodok szóban.
- i- Első szótagban hat esetben fordul elő, valamennyi átadó -i- helyén mélyhangrendű szavakban. Második /ill. nem első/ szótagban KMo -u- helyén áll a következő szavakban: čilbir, kabirga, karavil, sukir, tapkir.
- ö- A böldörkä és körän szavakban az -ö- KMo -ü- helyén áll, a nökör esetében az -ö- megőrződött.
- e- Összesen három szóban fordul elő: ärče-, dilbegä, seläusen. KMo -i, -e, -ü helyén áll.

Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a KMo jövevényszók részt vettek a volgai-kipcsak magánhangzók zártabbá válásában, azaz a volgai-kipcsak magánhangzók zártabbá válása a XIV. sz. utánra tehető. Ezt követte a második szótag delabializációja, amit a KMo quduq tatár és baskir o-s és i-s megfelelésén figyelhetünk meg. Valószínű, hogy a kétfajta megfelelés két kronológiai rétegbe sorolandó: előbb redukálódott az -u-> -o-vá, majd még ennél is centralizáltabb lett a képzése, -i-re illabializálódott. Ezt a feltevést igazolni látszanak mind azok az egyéb KMo jövevényszók, amelyekben az eredeti második szótagi -u-> -i- lett a tatárban és a baskirban. A volgai-kipcsak nyelvekben bekerült közép mongol jövevényszók azonos magánhangzókat tartalmazó kétszótagjai nem vonódtak még össze hosszú magánhangzóvá; ld. a bayana, begeley, bosaya, delbege, qarayay szavakban.

Jegyzetek

1. A témát részletesebben kidolgoztam Középmongol eredetű jövevényszavak a tatárban című szakdolgozatomban.
2. FÉLLOT, P.: Les mots mongols dans le Korye sa: JA. 1930. pp. 253-266.
3. LIGETI, L.: Les anciens éléments mongols dans le mandchou: AOH. X. pp. 231-248.
4. ZAJACZKOWSKI, W.: Die mongolischen Elemente im der karaimischen Sprache, Folia Orientalia II. /1960/ pp. 296-302.
5. KALUZYNSKI, St.: Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache, Warszawa 1961.
6. POPPE, N.: Die mongolischen Lehnwörter im Komnischen, Németh Armağani, Ankara 1962. pp. 331-340.
7. DOERFER, G.: Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I. Wiesbaden 1963.
8. RÓNA-TAS András: Középmongol eredetű jövevényszavak a csuvasban, Néprajz és Nyelvtudomány 114. Szeged, 1971-1972.
9. RASSADIN, V.I.: O mongol'skih zaimstvovaniyah v tjurkskih jazykah v Južnoj Sibiri, Olon Ulsin Mongolč Erdemtnij Ilih Hural II. Ulaanbaatar 1973. pp. 47-51.
10. TUNA, O.N.: Osmanlıcada Mogolca kelimeler, Türkiye Mecmuası XVIII. /1973-1975/ pp. 281-314.
11. İŞBERDİN, Je. F.: Mongol'skie zaimstvovaniya v baškirskom jazyke, Sovetskaja Tjurkologija 1979. n^o1. pp. 20-29.
12. LIGETI, L.: Mongolos jövevényszavaink kérdése, NyK XLIX, pp. 190-271.
13. RÄSÄNEN, M.: Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen, MSFOu. XLVIII. Helsinki 1920.

14. POPPE. N.: On Chuvash - Mongolian Linguistic Contacts, JAOS 97. /1977/ pp. 111-115.
15. RÓNA-TAS A. op. cit.
16. FASKEEV, F.S.: Tatar telendä terminologija, Kazan. 1969. p. 189.
17. BURGANOVA, N.B.: O tatarskih narodnyh nazvanijah rastenij, Voprosy leksikologii i leksikografii tatarskogo jazyka, Kazanskiy filial, Kazan' 1976. pp. 125-141.
18. AHMET'JANOV, R.G.: Drevnie tjurko-mongol'skie vo-
enno-feodal'nye terminy v tatarskoj svadebnoj termi-
nologii, ST. 1977:4, pp. 96-102.
19. AZNAGULOV, R.G.: K karakteristike terminov rodstva
govora orenburgskih baškir, Nekotorye voprosy leksiki
i grammatiki tjurkskih jazykov, Institut jazykoznanii-
ja, Moskva 1973. pp. 5-13.
20. AHMET'JANOV, R.G.: Sravnitel'noe issledovanie ta-
tarskogo i čuvašskogo jazykov /fonetika i leksika/,
Moskva 1978, pp. 119-120.
21. KIEKBAEV, Ž.G.: Xäzerge baškort telemen leksikahi
häm frazeologijahi, Əfe, 1966. pp. 92-96.
22. Idesorolja a tat. alpawit, čaptar, qarawil, qarčilya
szavakat. /v.ö. csuv. ulput, čuptar, xural, xurčka/
23. Berta Árpád szóbeli közlése alapján tudjuk, hogy né-
ha nazális előtti r is /a b-hez hasonlóan/ m-re vál-
tozik szókezdő helyzetben.
24. A jövevényszó kölcsénzés kritériumáról ld. RÓNA-TAS
András: A nyelvrokonság. Gondolat. Bp. 1978.c.
könyvének A nyelvi kölcsönzés c. fejezetét pp. 253-
267.
25. SEVORTJAN, E.V.: Etimologičeskij slovar' tjurkskih
jazykov. Moskva. 1974.

26. CLAUSON, Sir G.: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford. Clarendon Press 1972.
27. JEGOROV, V.J.: Etimologičeskij slovar' čuvašskogo jazyka. Čeboksary. Čuvašskoe knižnoe izdatel'stvo. 1964. 355 p. / usra- p. 277/
28. Clauson azt mondja, hogy a bakan 'tent pole' jövevény szó < mo. bağana /Kow 1056/ a NC -északi középső nyelvekben /kirgiz, kazah/. R IV-ben Radloff tévesen állítja, hogy a csagatájban is megvan a szó, a kunban megadott szava téves olvasat.
29. BAZILHAN, B.: Kratkaja sravnitel'no - istoričeskaja grammatika mongol'skogo i kazahskogo jazykov. Alma-ata. 1974. 30 p. /Avtoreferat kand. dis./
30. LIGETI, L.: Notes sur le vocabulaire mongol d'Istanboul. AOH. /1963/ XVI. p. 172.
31. Ahmet'janov könyvében a mongol beren 'sestra muza' szóból származtatja a tatár birän-t.
32. KLIMOVIČ, A.N.: Issledovanija po istoričeskoj leksike jakutskogo jazyka. Jakutsk. 1973. /Avtoreferat dissertacii/
33. AHATOV, G.H.: Dialekt zapadnosibirskih tatar. Ufa. 1963. 194 p.
34. AZNAGULOV, R.G.: K harakteristike ... op. cit.

Rövidítések

Mongol adatok

- H HAENISCH, E.: Wörtererbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an. /Yüan - ch'ao pi-shi/ Wiesbaden 1962. 191 p.
- HpP POPPE, N.: The Mongolian Monuments in hP'agspa Script. Wiesbaden. 1957. Glossary pp. 118-133.
- IMI IBN MUHANNA szótárának istambuli kézírata /adatait ld. MA-nál/
- IMM MELIORANSKIJ, P.: Arab filolog o mongol'skom jazyke. Zapiski Vostočnogo Otdela Russkogo Archeologičeskogo Obšestva. XV. /1904/ pp. 107-157.
- IrMo irodalmi mongol
- kalm RAMSTEDT, G.J.: Kalmükisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae III. Helsinki 1935.
- KMo középmongol
- Kow KOWALEWSKI, O.: Mongol'sko-russko-francuzskij slovar' I-II-III. Kazan' 1844.
- L LESSING, F.D.: Mongolian-English Dictionary. Bloomington, Indiana 1973.
- LHy LEWICKI, M.: La langue mongole des transcriptions chinoises du XIVe siecle. Le Houa-yi yi-yu de 1389. Wroclaw, 1959. 89 p.
- LP POPPE, N.: Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift. Izvestija Akademii Nauk SSSR. 1927. pp. 1251-74., 1928. pp. 55-80.
- MA POPPE, N.: Mongol'skij slovar' Mukaddimat Al-Adab I-II. Moskva - Leningrad 1938.
- VI LIGETI, L.: Un Vocabulaire mongol d'Istanboul AOH XIV. /1962/ pp. 3-99.

Tatár adatok

- tat tatár: Tatarsko -russkij slovar'. Moskva 1966.
tatÁ AHATOV, G.H.:Dialekt zapadnosibirskih tatar.
Ufa 1963. 194 p.
tatAhm AHMET'JANOV, R.G.: Sravnitel'noe issledovanie...
ld. 20. jegyzet
tatAzn AZNAGULOV, R.G.: K harekteristike terminov
rodstva... ld. 19. jegyzet
tatB BÁLINT G.: Kazáni tatár nyelvtanulmányok.
Budapest. 1877.
tatG GIGANOV, S.J.: Slovar' rossijsko-tatarskij, sob-
rannyj v'Tobol'skom glavnom narodnom ucilisc.
Sanktereburg. 1804.
tatDS Tatar telenen dialektologik süzlege /sost.
L.T. MAHMUTOVA/ Kazan 1969.
tatP Tatarskoj slovar'i kratkaja tatarskaja gramma-
tika v' Pol'zu obučajuščagosja pri Kazanskih
gimnazijah... /Pervyj russko-tatarskij slovar',
sost. učitelem Sagitom Hal'finym v 1785/
tatR RADLOFF, W.: Versuch eines Wörterbuches der
Türk-dialecte I-IV.

Egyéb rövidítések

- ÖLÖ RÄSÄNEN, M.: Die Tschuvassischen Lehnwörter...
ld. 13. jegyzet
IMCS POPPE, N.: Introduction to Mongolian Comparative
Studies. MSFOu 110. Helsinki 1955. 300 p..
JeE JEGOROV, V.G.: Etimologičeskij slovar... ld.
27. jegyzet
KEJCS RÓNA-TAS András: Középmongol eredetű... ld. 8.j.

- MEKS ZAJACZKOWSKI, W.: Die mongolischen Elemente...
ld. 4. jegzet
- PCC POPPE, N.: Die mongolischen Lehnwörter... ld. 6.j.
- REW RÄSÄNEN, M.: Versuch eines etymologischen Wörter-
terbuchs der Türksprachen. Helsinki 1969.